

a budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeum is őriz, és újabban digitalizált változatok is hozzáférhetőek.⁶ Hasonló publikációk a szomszédos országokban (pl. Szlovénia, Horvátország) is megjelentek. A felmérés során a térképlapokhoz táblázatos formában a települések sematikus leírását is elkészítették; az elmúlt évtizedekben több megye anyaga magyar fordításban megjelent.⁷ Ez az országleírás a katonaság számára hasznos információkat tartalmaz a „szilárd” épületekről, vizekről, erdőkről, hegyekről és dombokról, utakról, valamint a távolságokról (órákban, illetve lépésekben kifejezve).

A felmérés grafikus háromszögeléssel, Dumont-féle mérőasztalok segítségével készült, kiegészülve *à la vue* felméréssel (például a magassági viszonyok meghatározása során). Ahol lehetőség volt rá, például a Temesi Bánságban és Erdélyben, részletes gazdasági térképeket is felhasználtak. A térképeket 1:28 000 méretarányban rajzolták, a távolságok adatait órákban és lépésekben adták meg, egy órára 5000 lépést, azaz fél osztrák mérőföldet számítva.

A térképek számos információt tartalmaznak az alábbiakról:

1. közigazgatási határok,
2. úthálózat, postaállomások, vámhivatalok,
3. vizek, mocsarak, kutak, gázlok, átkelők és hidak,
4. magassági viszonyok (hegycsúcsok, hegygerincek, sziklák, barlangok),
5. lakóhelyek és más építmények, például templomok, sőt kivégzőhelyek,
6. gazdasági tevékenységek (mezőgazdasági művelés, állattartás, malmok, ipar, bányák),

7. egyéb, katonai szempontból is fontos információk, mint például csatahelyek, romok, régi sáncok, védművek.⁸

A szépen rajzolt térképlapok⁹ ezen információit rendszeres munka még nem értékelte ki. A Habsburg Monarchia szétbomlásáig a katonai térképeszeti művet titokként őrizték, és technikai okokból még jó ideig nehezen volt hozzáférhető. A digitalizálás és az informatika nyilvánvalóan változtat ezen a helyzeten, mindenesetre ennek a munkának az elvégzésekor a történész geoinformatikai szakemberekre van utalva.

II.

Szűkebb értelemben véve a népszámlálás nem leírás vagy felmérés, hanem számlálás. Azonban mégis érdemes ebben a keretben is foglalkozni vele, hiszen a népszámlálás végrehajtása során az érintett területet földrajzilag is fel kellett tární és regisztrálni. Az első katonai felmérés térképein még dolgoztak, amikor a népszámlálást elrendelték és végrehajtották. A népszámlálást végző katonaság tehát sokszor arra kényszerült, hogy maga fedezze fel és azonosítsa a lakott településeket. Ez természetesen a józsefi népszámlálás megbízhatóságát is befolyásolta. Hogy milyen mértékben, arról még ma is viták folynak a kutatók között. Ezenkívül a népszámlálás során számozták meg először Magyarországon a házakat, és ezeket a házsámokat azután a kataszteri felmérés során a parcellák birtokosainak azonosítására tovább használták. Ilyesformán állítható, hogy a népszámlálás hozzájárult az ország alapo-

⁶ *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe.* Bp., 2004; *Az első katonai felmérés. Erdély és a Temesi Bánság.* Bp., 2005; *Az első katonai felmérés, 1763–1785. Königreich Ungarn.* [új kiadás] Bp., 2006 (valamennyi DVD). Még fejlesztés alatt álló online hozzáférés: Historical Maps of the Habsburg Empire = <http://mapire.eu>. A fekete-fehér másolatok Kogutowicz Károly professzor vezetésével 1926-ban és 1927-ben készültek, és a Szegedi Egyetem Földrajzi Intézetének térképtára számára is készültek kézzel színezett másolatok kutatás céljából, BORBÉLY-NAGY 1932, 57.; ezt az anyagot ma is gondosan őrzik a Földrajz és Geoinformatika Tanszék térképtárában.

⁷ JANKÓ 2007, 52–53.; EPERJESSY KÁLMÁN: Az első katonai adatfelvétel (1782–1785) országleírásának forrásértéke. *Agrártörténeti Szemle*, 3. (1961) 3–4:522–533.; CSENDES LÁSZLÓ: Az I. katonai felméréshez készült országleírás katonaföldrajzi és történeti forrásértéke. *Hadtörténelmi Közlemények*, 22. (1975) 2:349–371.

⁸ BORBÉLY-NAGY 1932, 39–47. és I–V. tábla.

⁹ Korabeli tankönyv a térképek rajzolásáról FERDINAND LANDERER: *Gründliche Anleitung Situations-Plane zu zeichnen. Zum Gebrauche der k. k. Ingenieur-Akademie, wie auch jener, die sich den Mappirungs-Geschäften widmen.* Wien, 1783.

■ Petris (Arad megye) az első katonai felmérésen (részlet, KA, erste militärische Aufnahme des Königreichs Ungarn, Coll. XXVIII Sectio XXIX, másolat: HT), valamint Petris (Arad megye) a Nagyvárad kerület térképén (részlet, KA, B IX a 637, másolat: HT)

sabb megismeréséhez és egy bizonyos topográfia rögzítéséhez. A katonaság segítségével a központi hatalom az országot településről településre, házról házra haladva megismerhette, feljegyezhetette és számokkal leírhatta. Így a népszámlálás is II. József azon reformjai közé tartozik, amelyek Magyarország birtokbavételét, ha tetszik, bekebelezését is célozták.

A népszámlálást II. József 1784. május 1-jén rendelte el.¹⁰ Célja volt, hogy az ország népességéről általános képet kapjon, és pontosan megállapítható legyen a besorozható keresztény férfiak száma. A népszámlálást, amely komoly ellenállást váltott ki, 1784–1785-ben a katonaság hajtotta végre a helyi igazgatás segítségével; 1786–1787-ben pedig az adatokat felülvizsgálták a kerületi igazgatás ellenőrzése mellett.¹¹

A népszámlálás során minden családról, illetve háztartásról külön táblázatos íveket töl-

töttek ki (*Egy Házra, és Familiára tartozó különös tábla, Individueller Haus- und Familien-Bogen*), amelyben minden személyt név szerint feljegyeztek. Eltérő táblázatot használtak a keresztények („A” tábla) és a zsidók („Aa” tábla) esetében. Ezeket az íveket két példányban készítették el, majd a település népességkönyveként (*Helység népességének könyve, Populationsbuch*) összefűzték őket. A népességkönyv egyik példányát a település jegyzője kapta, aki köteles lett volna továbbvezetni, aktualizálni az adatokat, vagy pedig a megye levéltára őrizte meg. A másik példány a katonasághoz, a hadkiegészítő ezredekhez került, ahol az adatok felülvizsgálatáig az ezredtörzsnél (*Regimentsstaab*), majd pedig a csapatoknál (*Kompagnien*) őrizték.¹² A bécsi hadilevéltárban (*Kriegsarchiv*) végzett rövid kutatás során megállapíthattam, hogy az érintett gyalogsági ezredek levéltárai-

¹⁰ A népszámlálásról THIRING GUSZTÁV: *Magyarország népessége II. József korában*. Bp., 1938 értékes forrásközlésekkel még mindig alapvető, újabban ÖRY PÉTER: *Hatalom és demográfia, II. József népszámlálása Magyarországon I. Történeti demográfiai évkönyv*, Bp., 2002. 39–73.; ÖRY PÉTER: *Demográfia elméletben és gyakorlatban, II. József népszámlálása Magyarországon II. Történeti demográfiai évkönyv*. Bp., 2003. 89–127.; FARAGÓ TAMÁS: *Az első magyarországi népszámlálás fennmaradt forrásanyaga*. (Egy forráskiadási munka tanulságai). *Történeti demográfiai évkönyv*, 2010. Bp. [megjelenés alatt].

¹¹ Egy táblázat a népszámlálás végrehajtásáról 1785. február 10. és október 16. között hadkiegészítő ezredek és megyék szerint, Hadtörténeti Intézet és Múzeum Levéltára, Budapest (HL), General Commando, 1785/9. Nr. 286 (156. cs.); vö. a táblázattal. A Főhadparancsnokság (*General Commando*) 1785. december 31-én küldte meg a bécsi Haditanácsnak (*Hofkriegsrat*) a népszámlálás országos fő összefoglalóját (*Haupt Summarium*). A Haditanács választát l. Wien, 9. Jänner 1786, HL, General Commando, 1786/9 Nr. 10. (185. cs.). Az Instrukció, amelyet a Haditanács véleményezésre küldött a Főhadparancsnokságnak, Wien, 19. Januar 1786, HL, General Commando, 1786/9 Nr. 19. (185. cs.)

¹² Helytartótanács a Főhadparancsnokságnak, Ofen, 31. Januar 1786, HL, General Commando, 1786/9 Nr. 34. (185. cs.) és a megyéknek latinul THIRING 1938, 186–187; Haditanács a Főhadparancsnokságnak, Wien, 1. März 1786, HL, General Commando, 1786/9 Nr. 56. (185. cs.)

Sorozó ezredek	Megyék	Települések száma	Febr. 10.		Máj. 16.		Aug. 18.		Szept. 17.		Okt. 16.	
			kész	maradt	kész	maradt	kész	maradt	kész	maradt	kész	maradt
E.H. Ferdinand	Pozsony	319	95	224	288	31	319	0	319	0	319	0
	Moson	50	27	23	50	0	50	0	50	0	50	0
	Nyitra	459	109	350	407	52	459	0	459	0	459	0
	Trencsén	419	47	372	294	125	419	0	419	0	419	0
	Turóc	104	61	43	104	0	104	0	104	0	104	0
Anton Esterhazy	Veszprém	203	99	104	164	39	203	0	203	0	203	0
	Győr	114	47	67	114	0	114	0	114	0	114	0
	Fejér	177	40	137	167	10	177	0	177	0	177	0
	Sopron	237	58	179	160	77	237	0	237	0	237	0
	Vas	658	213	445	545	113	658	0	658	0	658	0
	Komárom	107	25	82	94	13	107	0	107	0	107	0
Samuel Gyulay	Pest	191	17	174	47	144	152	39	191	0	191	0
	Heves	150	15	135	96	54	149	1	150	0	150	0
	Borsod	176	10	166	99	77	176	0	176	0	176	0
	Jász-Kunok	25	8	17	25	0	25	0	25	0	25	0
Nicklas Esterhazy	Esztergom	52	8	44	47	5	52	0	52	0	52	0
	Bars	219	37	182	168	51	219	0	219	0	219	0
	Hont	221	37	184	186	35	221	0	221	0	221	0
	Zólyom	153	18	135	156	-3	153	0	153	0	153	0
	Liptó	141	64	77	141	0	141	0	141	0	141	0
	Nógrád	267	n.a.	n.a.	179	88	267	0	267	0	267	0
Karoly	Somogy	313	n.a.	n.a.	164	149	312	1	313	0	313	0
	Baranya	357	n.a.	n.a.	291	66	357	0	357	0	357	0
	Csongrád	10	n.a.	n.a.	2	8	10	0	10	0	10	0
	Tolna	104	n.a.	n.a.	66	38	103	1	104	0	104	0
	Bács	100	n.a.	n.a.	28	72	95	5	100	0	100	0
	Békés	20	n.a.	n.a.	12	8	20	0	20	0	20	0
	Csanád	9	2	7	5	4	9	0	9	0	9	0
d'Alton	Abaújvár	231	20	211	176	55	231	0	231	0	231	0
	Szepes	221	10	211	184	37	221	0	221	0	221	0
	Árva	99	8	91	91	8	99	0	99	0	99	0
	Gömör	249	15	234	228	21	249	0	249	0	249	0
	Torna	42	8	34	42	0	42	0	42	0	42	0
	Hajdú városok	6	2	4	6	0	6	0	6	0	6	0
de Vins	Bihar	473	15	458	138	335	351	122	389	84	467	6
	Arad	181	11	170	53	128	119	62	136	45	181	0
	Szatmár	264	8	256	53	211	147	117	171	93	210	54
	Szabolcs	144	4	140	85	59	143	1	144	0	144	0
	Temesvár	178	8	170	55	123	121	57	145	33	158	20
	Krassó	229	9	220	84	145	178	51	191	38	210	19
	Torontál	114	5	109	27	87	50	64	54	60	92	22
Preysace	Sáros	373	30	343	330	43	373	0	373	0	373	0
	Bereg	263	5	258	153	110	263	0	263	0	263	0
	Zemplén	442	22	420	230	212	442	0	442	0	442	0
	Ungvár	204	20	184	204	0	204	0	204	0	204	0
	Ugocsa	66	16	50	66	0	66	0	66	0	66	0
	Máramaros	140	n.a.	n.a.	20	120	100	40	140	0	140	0
Johann Palfy	Zala	635	n.a.	n.a.	245	390	509	126	572	63	635	0
	Verőce	250	n.a.	n.a.	250	0	250	0	250	0	250	0
	Pozsega	256	n.a.	n.a.	246	10	256	0	256	0	256	0
	Szerém	100	n.a.	n.a.	89	11	100	0	100	0	100	0
	Zágráb	465	n.a.	n.a.	166	299	362	103	419	46	465	0
	Szörény	391	27	364	123	268	391	0	391	0	391	0
	Varasd	148	7	141	82	66	148	0	148	0	148	0
	Kőrös	254	16	238	138	116	254	0	254	0	254	0
SUMMA:		11773	1639	10134	7663	4110	10983	790	11288	485	11652	121

■ 1. táblázat: A népszámlálás menete Magyarországon, 1785 (Forrás: HL, General Commando, 156. cs. 1785/9 Nr. 286)

ból alig maradt fent anyag. Úgy tűnik tehát, hogy a katonaságra bízott népességekönnyvek elvesztek. Nyilvánvaló, hogy a nagy mennyiségű iratanyag csak terhet jelentett számukra, miután hadkiegészítés céljaira már nem használhatták a táblázatokat. Úgy tűnik, az idők során nyomuk veszett azoknak a példányoknak is, amelyek a települések jegyzőihöz kerültek, egy-egy példány azonban váratlanul felbukkanhat. A családi ívek alapján minden települést érintően készült el a település összefoglaló táblázata (*Minden Házakat és Familiákat egyben foglaló tábla, Ortschafts-Summarium, „B” tábla*) négy példányban, amelyből egy-egy példányt a település két népességekönnyvéhez kötöttek, további egy-egy példányt pedig az érintett hadkiegészítő parancsnokság és a megye kapott meg. Ennek alapján végül a megye is elkészítette a megyei összesítést, végül ezekből a Helytartótanács országos összesítést készített, amelyet a Kancellárián keresztül az uralkodó elé terjesztett. A településösszesítők alapján a katonaság is elkészítette a katonai kerület összesítőjét, amelyet a Főhadparancsnoksághoz (*General-Commando*) küldött, ahol ugyancsak készült országos összesítés az Udvari Haditanács (*Hofkriegsrat*) számára. Mivel az összesítők elkészítése során a civil és katonai igazgatás nem folytatott egyeztetést, a kétféle országos összesítő eltéréseket mutat.

A népességekönnyv vagy az egyéni családi ívek – néhány esetben hiányos – gyűjteménye két falu és öt város esetében maradt csak fenn, de számos település összesítő táblázata megőrződött.¹³ Ismertek és nagyobb részt kiadásban is hozzáférhetőek a megyei és országos összesí-

tők.¹⁴ Alaposabb rendszeres kutatással valószínűleg bővíteni lehetne az ismert források körét.

Az összesítő táblázatokban található adatokat az alábbiak szerint ésszerű csoportosítani.

1. Házak száma

2. Demográfiai adatok a keresztény és a zsidó népességről

2.1. Családok száma

2.2. Férfiak száma

2.3. Nők száma

2.4. Házasságok száma

2.5. Egyedülálló (nőtlen és özvegy) férfiak száma

3. Keresztény férfiak társadalmi-gazdasági státusza és biológiai jellemzői

3.1. Egyháziak

3.2. Nemesek

3.3. Tisztviselők és honorációrok

3.4. Polgárok, mesteremberek

3.5. Parasztok

3.6. Polgárok és parasztok örökösei

3.7. Zsellérek

3.8. Ezredekől szabadságolt katonák

3.9. Hadi szekerezettől szabadságoltak

3.10. Egyéb állami szükségletekre alkalmasak [18-40 évesek, testmagasság és fizikai állapot alapján katonai szolgálatra alkalmasak]

3.11. 1-12 éves gyermekek

3.12. 13-17 éves gyermekek

4. Távol levő keresztény férfiak

4.1. Távollevők az országon belül

4.2. Távollevők az országon kívül

4.3. Távollevők ismeretlen helyen

¹³ THIRRING 1938, 10–11.; *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Szerk.: DÁNYI DEZSŐ, DÁVID ZOLTÁN. Bp., 1960, 17–18.; ÖRY 2002, 71.; FARAGÓ 2010; Családi ívek csak néhány településről ismertek, így Nyergesújfalu (Esztergom megye): ORTUTAY ANDRÁSNÉ: Nyergesújfalu a XVIII. század végén. *Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Évkönyv, '92*. [Esztergom, 1992] 21–70., Felnémet (Heves megye, ma Eger része), Győr, Eperjes, Székesfehérvár, Debrecen városok és Dunapataj mezőváros; Sopron településösszesítője: THIRRING GUSZTÁV: *Sopron városa a 18. században. Népesedés- és gazdaságtörténeti tanulmány*. Sopron, 1939.

¹⁴ Kortárs publikáció SCHLÖZER, AUGUST LUDWIG: Summarischer PopulationsExtract vom J. 1785, über den im Königreich Ungern vorgefundenen PopulationsStand sämmtlicher Ungarischer InfanterieRegiments-WerbBezirke. *Staats-Anzeigen*, 12. (1788) 47:353–356.; THIRRING 1938; DÁNYI–DÁVID 1960; VÖRÖS KÁROLY: Az első magyarországi népszámlálás Bars megyében. *Történeti statisztikai évkönyv*, 1961–1962. Bp., 1962. 192–216.; *Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87*. Szerk.: DÁVID ZOLTÁN, FARAGÓ TAMÁS, FÜGEDI ERIK. Bp., 1975; *II. József népszámlálásának közlési adatai*. Szerk.: DÁNYI DEZSŐ, FARAGÓ TAMÁS, LÁSZLÓ GÉZA. Bp., 1996.

5. Jelen levő keresztény idegenek

5.1. Az országból (csak férfiak)¹⁵

5.2. Habsburg Monarchia más országaiból és tartományaiból, férfiak

5.3. Habsburg Monarchia más országaiból és tartományaiból, nők

5.4. Habsburg Monarchián kívüli államokból, férfiak

5.5. Habsburg Monarchián kívüli államokból, nők

A népszámlálás során a településeket a helyben használatos nyelveken nevezték meg és számmal jelölték meg, megadva továbbá a kerület, a megye, a plébánia és a földbirtokos nevét is, így azok pontosan azonosíthatóak lettek. A településen belül a házakat házzámmal jelölték és a házakon belül az egyes családokat, pontosabban háztartásokat ugyancsak megszámozták. Ily módon pontos háztartás- és háztopográfia keletkezett. Miután az egyes személyeket is nevükkel és a háztartáson belüli státuszukkal azonosítva, előírt rend szerint jegyezték föl, ez a topográfia még az egyes személyekre is kiterjedt. Ez a pontos azonosíthatóság egyébként a népszámlálás egyik célja is volt: az instrukció hangsúlyozta, hogy az országból származó jelen lévő idegeneket megtalálhatóságuk miatt kell feljegyezni. Mivel a népszámlálás sajátos célja a besorozható férfiak azonosítása volt, ebben a kategóriában csak férfiakra voltak kíváncsiak az összeírók. Nők esetében egyébként is nehezen értelmezhető lett volna a belföldi jelen levő idegen fogalma, hiszen a nők munkájuk vagy még inkább házasságuk révén gyakorta szakadtak idegenbe, mégha ez sok esetben csak a szomszéd falut vagy pusztát jelentette is.

A legtöbb adatot tehát a népszámlálás során a keresztény férfiakról gyűjtötték össze. Biológiai jellemzők (életkor, testmagasság és fizikai,

illetve egészségi állapot) és a társadalmi-gazdasági státusz (rendi hovatartozás, foglalkozás, úrbéres és öröklési viszony, ház birtoklása), valamint családi állapot és távollévség voltak azok a szempontok, amelyek alapján a besorozható személyeket ki lehetett választani. Ezáltal azonban a keresztény férfiakat egy bizonyos társadalomkép alapján osztályozták, azaz leírták és felmérték őket.¹⁶ Az első katonai felmérés térképei ezáltal úgyszólván élettelteltek meg, hiszen az uralkodó a térképeken ábrázolt minden településről vagy akár minden egyes házról pontosan megtudhatta, hogy állami-katonai szempontból osztályozva miféle emberek élnek ott.

A jelen levő idegenek rubrikái tükrözik a központi kormányzat felfogását valamiféle új, a monarchia egészére kiterjedő identitásról is, hiszen a „belföldiek” és a „teljesen idegenek” mellett a Habsburg Monarchia más országaiból és tartományaiból származók, mondhatni mint „féligen honfitársak” is megjelennek.

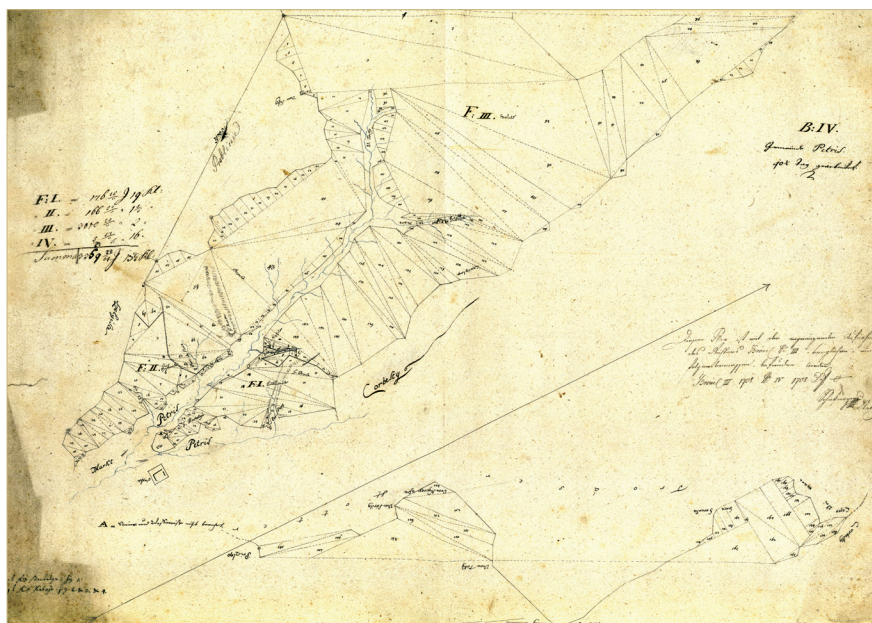
III.

A népszámlálást ellenző, növekvő megyei ellenállástól motiválva II. József 1784 novemberében a magyarországi és erdélyi megyerendszer radikális átalakítását határozta el. A Magyar-Erdélyi Udvari Kancelláriával folytatott viták után a helyi igazgatás új rendszerét Magyarországon 1785-ben, Erdélyben 1786-ban vezette be, és ugyanezt Lombardiában és Osztrák Németalföldön is megvalósította 1786-ban, illetve 1787-ben.¹⁷ Magyarországon (ide értve Horvátországot is) tíz, Erdélyben pedig három kerületet állítottak föl, amelyek élére II. József bizalmi embereket nevezett ki „működő főispán és kerületi biztos” címmel. Nekik rendeltettek alá a kerülethez tartozó megyék, a szabad királyi

¹⁵ Mivel a népszámlálás során nem jegyezték föl a távol lévő nőket és az országból származó jelenlevő idegen nőket, a tényleges keresztény népességet nem lehet teljes pontossággal kiszámítani. Ugyanakkor a távollevők, illetve a jelen levő idegenek aránya nem éri el a népesség 1%-át.

¹⁶ TÓTH ZOLTÁN: Társadalmi státusz és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle*, 65. (1987) 1:62–86.

¹⁷ Részletesebben I. SZÁNTAY, ANTAL: *Regionalpolitik im alten Europa. Die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und den Österreichischen Niederlanden 1785–1790*. Bp., 2005.

■ Petris (Arad megye), Nyugati oldal (Broullion IV), a II. József-kori kataszteri felmérésen (MNL OL, S 77. Nr. 519b/6)

városok és más, korábban autonómiával rendelkező igazgatási egységek.

Az első katonai felmérés térképei alapján az új kerületi igazgatás számára készültek az első, pontos felmérésen alapuló igazgatási térképek.¹⁸ Az egyes kerületek térképeit is elkészítették és az érintett kerületi biztos rendelkezésére bocsátották, nemcsak munkájukat segitendő, hanem hogy a térképeken szükséges javításokat, helyesbítéseket is elvégezzék.¹⁹

II. József igazgatási reformjaival megszűntette a Habsburg Monarchia ezen országainak

és tartományainak különállását. Egységes és egyformán kialakított rendszert alkotott annak érdekében, hogy a rendi, partikuláris érdekeket kikapcsolhassa és biztosíthassa a központi akarat érvényesülését helyi szinten is. A közigazgatási reformnak azonban másik, szintén fontos célja is volt, mégpedig az, hogy az igazgatási rendszer képes legyen pontos információkat gyűjteni helyi szinten és azokat a központba továbbítani. Ezért volt kötelező az új igazgatási egységek vezetőinek – a kerületi biztosoknak Magyarországon, az intendánsoknak pedig

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Budapest (MNL OL), S 12, Div. XI. Nr. 2, digitalizált változat: *A Magyar Országos Levéltár térképtára. II. Helytartótanácsi térképek (1735–1875)*. Bp., 2006(b) (DVD), 23 lapból áll, I. Fodor és Eperjessy vitáját 1929–1930-ban: FODOR FERENC: Magyarország felmérésen alapuló első térképe. *Földrajzi Közlemények*, 57. (1929) 4–9.; EPERJESSY KÁLMÁN: Magyarország felmérésen alapuló első térképe. (Megjegyzések dr. Fodor Ferenc hasonló című cikkére). *Földrajzi Közlemények*, 58. (1930) 150–153.; FODOR FERENC: Válasz Eperjessy dr. megjegyzéseire. *Földrajzi Közlemények*, 58. (1930) 153–156.; Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Kriegsarchiv, Wien (KA), Kartensammlung, B IX a 528, 43 lapból áll, fényképmásolat: Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára, Budapest (HT), B IX a 1120, digitalizált változat: *Az Osztrák Császárság, az Osztrák–Magyar Monarchia és Magyarország térképei a Hadtörténeti Térképtárban 1566–1918*. Bp., 2008 (DVD), és mindkét térkép digitalizálva: Jankó 2007, CD melléklet 30/a és 30/b. Egy másik változat 44 lapból áll, amelyek Magyarországot Erdély, a Temesi Bánság és Horvátország nélkül ábrázolják, HT, B IX a 528, digitalizált változat: DVD 2008. Magyarország térképe a kerületi beosztással, Samuel Krieger munkája, MNL OL, S 12, Div. XIII. Nr. 27, digitalizált változat DVD 2006b. Az egyes kerületek térképei ÖStA KA, Kartensammlung, B IX a 641 (Nyitra, Neutra), 671 (Besztercebánya, Neusohl), 627 (Kassa, Kaschau), 636 (Munkács, Munkatsch), 637 (Nagyvárad, Großwardein), 579 és 580 (Temesvár, Temeschwar), 650 (Pest), 621 (Győr, Raab), 645 (Pécs, Fünfkirchen), 850 (Zágráb, Agram), valamint 731 (Fogaras, Fogarasch), 732 (Kolozsvár, Klausenburg), 733 (Nagyszében, Hermannstadt). Fényképmásolatok HT, B IX a 1168 (Nyitra, Neutra), 1170 (Besztercebánya, Neusohl), 627 (Kassa, Kaschau), 636 (Munkács, Munkatsch), 637 (Nagyvárad, Großwardein), 1174 (Temesvár, Temeschwar), 650 (Pest), 621 (Győr, Raab), 645 (Pécs, Fünfkirchen), digitalizált változat DVD 2008. A HT-ben nincs másolat Zágráb (Agram), Fogaras (Fogarasch), Kolozsvár (Klausenburg) és Nagyszében (Hermannstadt) kerületekről.

¹⁹ Erre szolgáltak a térképvázlatok, az úgy nevezett „Punctierungskarten”, JANKÓ 2007, 47.

Lombardiában és Osztrák Németalföldön – területüket rendszeres időközönként beutazni és tapasztalataikról részletes jelentést készíteni.

A kerületi biztosok feladatait II. József nemcsak az általános instrukcióban szabta meg, hanem az egyes kerületekről készült speciális instrukciókban figyelmüket ráirányította a legfontosabb helyi ügyekre és feladatokra. Nem állapítható meg pontosan, hogy ki és milyen források alapján készítette ezt a „*Besondere Beobachtungen*” címet viselő, a helyi ügyekben alapos tájékozottságot mutató iratot.²⁰ Nem zárható ki, hogy a császár személyesen diktálta titkáranak vagy legalábbis tartalmát jelentős részben megszabta.²¹ Valószínűbb azonban, hogy a magyar ügyekért felelős és azokban járatos tanácsadó kapta a feladatot.²² II. József a speciális instrukcióban nem Magyarország átfogó és ugyanakkor részletekbe menő társadalmi-gazdasági és kulturális leírását akarta adni; erre a 35 papírosív nem is lett volna elegendő. De a császár elképzelései természetesen iránymutatásul szolgáltak a kerületi biztosok számára a helyi ügyek alaposabb feltárása és rendszeres időközönként esedékes úti jelentéseik elkészítése során.

II. József, ahogyan már 1771-ben a cseh-morva kerületi vezetőknek is javasolta, előírta a kerületi biztosoknak, hogy kerületüket fél-évente utazzák be, hogy ellenőrizzék az igazgatási ügyeket, megismerjék a helyi hivatalno-

kokat és őket lojális magatartásra ösztönözzék. Tapasztalataikról, a folyó ügyekről és problémákról, valamint megoldási javaslatokról átfogó jelentést (*Bereisungs-Bericht*) kellett a császárhoz felterjeszteniük a Helytartótanácson és az Udvari Kancellárián keresztül. A kerület rendszeres beutazása és a jelentések elkészítése azonban szinte megoldhatatlan feladattá vált a közigazgatási ügyekkel amúgy is túlterhelt kerületi biztosok számára.

A kerületi biztosok így csak vonakodva teljesítették a félévente esedékes úti jelentés kötelezettségét. Hivatali idejének első félévéről, 1785 második feléről, egyedül Teleki Sámuel számolt be; jelentését a Helytartótanács 1786. április 4-én továbbította a Magyar–Erdélyi Udvari Kancelláriának.²³ A Kancellária a többi jelentés beérkezésére várt, azonban hiába, így közel egy év eltelt, mire 1787. február 15-én a császárnak megküldte Teleki jelentését.²⁴ Eközben a Kancellária és a Helytartótanács is sürgette a többi kerületi biztosi jelentés elkészítését.²⁵ Ennek hatására a legtöbb elkészült és fennmaradt biztosi jelentés 1787 során került az Udvari Kancelláriához, köztük Teleki és Balassa még 1786-ban készített beszámolóival (Teleki már alkancellárként láthatta viszont Bécsben saját jelentéseit).

Összesen 22 kerületi biztosi jelentést sikerült az Országos Levéltárban felkutatni. Egy-egy beszámoló a Nyitrai (Ürményi József, 1787. május 12.), Kassai (Szent-Iványi Ferenc, 1787.

²⁰ A speciális instrukció címe „*Einige besondere Beobachtungen*”, MNL OL, A 39, 1785/6780. fol. 9–44.; tervezet MNL OL, I 50, 1. téka conv. E fol. 26–63.; másolat: ÖStA, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHStA), Protokolle und Indices der Kabinettskanzlei, Bd. 36. Nr. 276 p. 265–316; A szigorúan titkos speciális instrukciókat Joseph Grossing nyomtatásban nyilvánosságra hozta, l. *Verbesserungsanstalten für das Königreich Ungarn, welche S. Kais. Königl. Majestät in einem an die X Königl. Ungarische Kommissäre eigenhändig erlassenen Befehlsschreiben den 30. März 1785 ertheilt hat.* [Hrg. Franz Rudolph Grossing]. In Deutschland, 1785; vö. WANGERMANN, ERNST: Eine erlaubte Kritik an Joseph II., Die Unwahrscheinlichkeiten von Joseph Grossing. *Miscellanea fontium historiae europaeae, Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára.* Szerk.: KALMÁR JÁNOS. Bp., 1997. 258–269.; ezen instrukciók tartalmát már többen ismertették: HORVÁTH MIHÁLY: *Magyarország történelme, új dolgozat.* 1–8. köt. 2. kiad. Pest, 1871–1871, 7. köt., 585.; MARCZALI 1882–1888, 2. köt., 461–468.; BALLAGI GÉZA: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.* Bp., 1888. 234., HAJDU LAJOS: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon.* Bp., 1982. 209–220.

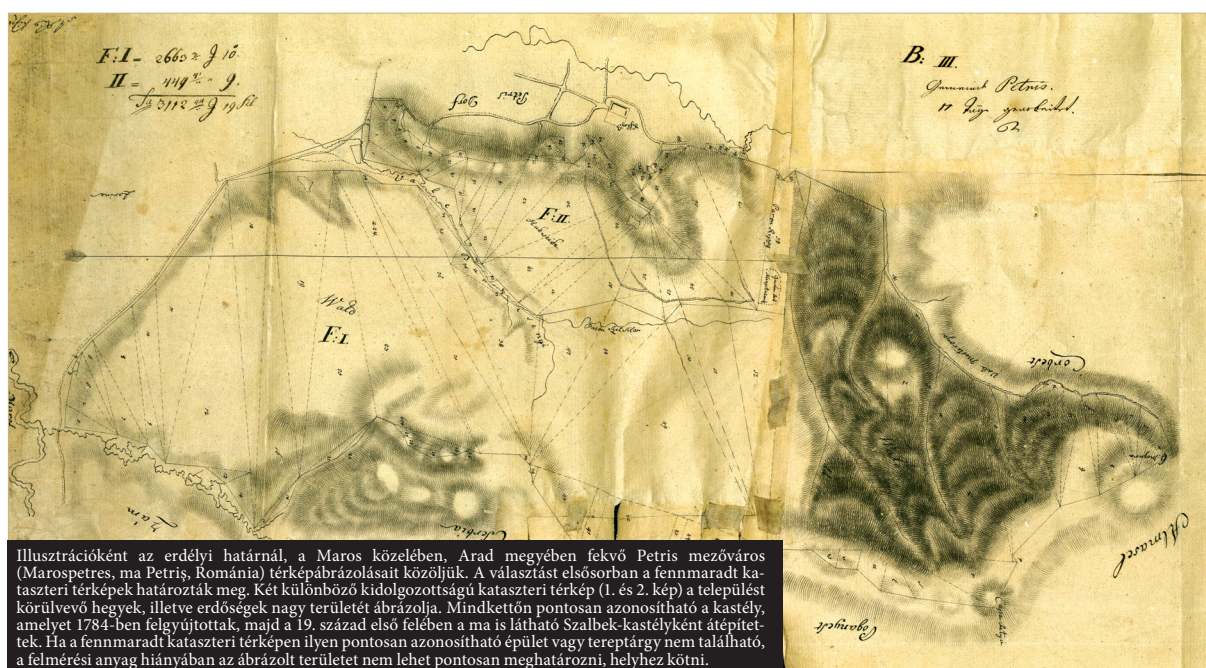
²¹ HORVÁTH 1871–1873, 7. köt. 585.

²² A „*Besondere Beobachtungen*” tervezetében több utalás található arra, hogy Ürményi József jelentős szerepet kapott a szöveg elkészítésében. BALLAGI 1888. 234. a „*Verbesserungsanstalten*” általa használt példányának egyik lapszéli megjegyzése alapján Ürményit tartja a speciális instrukciók szerzőjének.

²³ MNL OL, C 53 Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum publico-politicum. 1786/205.

²⁴ MNL OL, A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratrúrája, Acta generalia (= A 39). 1787/2405.

²⁵ MNL OL, C 44 Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum politicum comitatum (= C 44). 1787/141. pos. 1–20. fol. 1–19.

Illusztrációként az erdélyi határnál, a Maros közelében, Arad megyében fekvő Petris mezőváros (Marospetros, ma Petris, Románia) térképábrázolásait közöljük. A választást elsősorban a fennmaradt kataszteri térképek határozták meg. Két különböző kidolgozottságú kataszteri térkép (1. és 2. kép) a települést körülvevő hegyek, illetve erdőségek nagy területét ábrázolja. Mindkettőn pontosan azonosítható a kastély, amelyet 1784-ben felgyújtottak, majd a 19. század első felében a ma is látható Szalbek-kastélyként átépítették. Ha a fennmaradt kataszteri térképen ilyen pontosan azonosítható épület vagy tereptárgy nem található, a felmérési anyag hiányában az ábrázolt területet nem lehet pontosan meghatározni, helyhez kötni.

- Petris (Arad megye), Keleti oldal (Broullion III), a II. József-kori kataszteri felmérésen (MNL OL, S 77. Nr. 519b/7)

június 20.) és Temesvári (Bachó János, 1787. április 22.) kerületből, két-két beszámoló a Munkácsi (Révay Simon, 1786. augusztus 8. és Rosenfeld András, 1788. január 28.) és Pesti (Majláth József, 1787. július 7. és Almásy Pál, 1787. szeptember 8.) kerületből, valamint három a Győri kerületből (Győry Ferenc, 1787. május 1. és december 20., valamint 1788. február 7.). A Nagyvárad kerületből Teleki három, Haller József pedig egy jelentést írt, a Zágrábi kerületből pedig Balassa Ferenc 1788 végéig összesen öt jelentést készített. A Pécsi kerületről úti jelentés tulajdonképpen nem készült,

azonban Széchényi Ferenc a kerület megyéiről részletes latin nyelvű leírásokat készített.²⁶

A kerületi biztosok instrukciójában II. József kilátásba helyezte, hogy az úti jelentések elkészítéséhez kérdések sorát állíttatja össze, amelyet már 1784-ben kiadott a cseh kerületi vezetőknek is.²⁷ A kerületi biztosok valóban használtak kérdéskatalogusokat a jelentések összeállításához; Széchényi például 397 kérdést állított össze Baranya megye leírásához.²⁸ Az Udvari Kancellária azonban úgy vélte, a speciális instrukció helyettesítheti a kérdéseket,²⁹ majd egy évvel később, 1786. március

²⁶ A kerületi biztosok jelentéseinek kiadásán dolgozom, az anyag a Helytartótanács és a Kancellária levéltárában található. Balassa első három jelentésének eredetije nem található, csak az arról készült hivatali összefoglalók, utolsó két jelentésének pedig tervezetét leltem meg a Balassa család levéltárában. Széchényi leírása Baranya megyéről „Descriptio phisico-politico topographica Comitatus Baranyensis, vol. I–IV” címen: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (OSZK) Kézirattár, Fol. Lat. 289; átírását Josef Wolf (Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Tübingen) elkészítette; I. még TABA ISTVÁN: A szentlőrinci járás falusi társadalma és gazdasági élete II. József korában. *Történeti statisztikai tanulmányok* 1. Bp., 1975. 129–230. Hasonló leírások a Pécsi kerület más megyéiről: OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 296 (Tolna és Verőce), Fol. Lat. 298 (Somogy), Fol. Lat. 1079 (Szerém).

²⁷ BEIDTEL, IGNAZ: *Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740–1848*. Hrsg.: HUBER, ALFONS. Bd. 1., 1740–1792. Bd. 2., 1792–1848. Innsbruck, 1896–1898. Bd. 1, 459–469.

²⁸ Széchényi instrukciói és kérdései kerülete megyéinek leírásához, MNL OL, A 39. 1785/10171; TABA 1975, 179–198. Kezdetben Széchényit zágrábi kerületi biztosnak jelölték, és már akkor foglalkozott kérdések összeállításával, „Consignatio questionum idealium cognoscendi Districtum Zagrabiensem per C. Franciscum Széchényi confecta.” s. dat. et sign. [1785] tervezet latinul és németül, MNL OL, P 623 Családi fondok, levéltárak, Széchényi család levéltára, Törzslévélár. I. köt. 12. sz. / I. cs. 10. sz. fol. 1–9. (93. cs.)

²⁹ MNL OL, A 39. 1785/6780. fol. 7.

6-án felvetette, hogy a kerületi biztosok számára készüljön jelentésminta. Mivel a császár ez ügyben nem foglalt állást, a Kancellária 1787 februárjában, miközben Teleki első jelentéséről összefoglalót készített, úgy döntött, csak a többi úti beszámoló ismeretében határozza meg azokat a kérdéseket, amelyekre a kerületi biztosoknak jelentésükben kötelező választ adniuk.³⁰

Az egységes jelentésminta végül 1787 novemberében készült el.³¹ A kerületi biztosoknak ezután évente egyszer kellett kerületüket beutazniuk és arról jelentést felterjeszteniük. Az információk gyűjtésében az alispánok és a szolgabírók kötelesek voltak közreműködni, a szolgabírók járásukról az alispánnak, az alispán pedig a megyéről a kerületi biztosnak készített jelentést. Az alispánok és szolgabírók a kerületi biztos útmutatásai szerint készítették jelentéseiket. A kerülethez rendelt kamarai adminisztrátorokat és tankerületi igazgatókat is felszólították, hogy információkkal segítsék a kerületi biztosokat.³² A kerületi biztosoknak ezek alapján kettős jelentést kellett összeállítaniuk, egyrészt a kerület topográfiai-statisztikai leírását, amelyhez a kerület térképét (*Idealkarte* vagy *Statistische Karte*) is csatolniuk kellett, másrészt az úti beszámolót, amelyben a legfontosabb ügyeket és a közigazgatási ügyintézkést kellett ismertetniük.

A térképek,³³ amelyeket a Helytartótanács és a Hajózási Igazgatóság (*Navigations Direction*) iránymutatásai alapján kézzel rajzoltak,³⁴ ábrázolják a kerület közigazgatási egységeit (megyék, járások), a kerületi biztos és a megyék székhelyét, a szabad királyi városokat és a mezővárosokat, valamint minden olyan települést, ahol közintézmények (bírószék, só- és harmincadhivatal, iskola) működnek, ahol katonaság állomásozik és ahol jelentősebb „gyá-

rak” üzemelnek, továbbá a kamarai birtokok központjait, a főpapi székhelyeket és az aranymosó helyeket. A térképek ábrázolják a posta- és kereskedelmi utakat is, valamint az ezek mentén fekvő jelentősebb településeket. A hajózható folyók, kő- és fahidak, gázlók, valamint a folyók mentén található jelentősebb települések szintén ábrázoltak. Bár igazgatási térképekről van szó, a nagyobb tavakat, mocsarakat, erdőket és hegyeket is berajzolták.

A statisztikai leírásban a kerületi biztosnak az 1784–85-ben végrehajtott népszámlálás adatait és a népesség aktuális évre kiszámított nagyságát, valamint a kerület területének számított méretét kellett megadnia. Adatokat kellett szolgáltatnia a hadi- és háziadó (*Militär- und Domestikal-Kontribution*) nagyságáról 1784/85 és 1787/88 vonatkozásában, valamint az esetleges elmaradásokról. Becslést kellett adnia a népesség anyanyelvi és vallási arányairól. Települések vagy kistérségek szerint ismertetnie kellett a legfontosabb gazdasági tevékenységeket és a népesség életszínvonalát. A szükségűtől, éhínségtől veszélyeztetett településeket külön ki kellett emelnie. Meg kellett neveznie azon településeket, ahol a népesség szorgalmas, engedelmes és erkölcsös, illetve azokat, ahol éppen ellenkezőleg, a népesség erkölcstelen, ahol az iszákosság, lopás és lustaság általánosan elterjedt. Adatokat kellett adnia arról, hogy a kerület mely részein uralkodik a nagybirtok és hol jellemzőbbek a kisbirtokok. A legfontosabb gabonaraktárakról és gabonaárakról, valamint a szabad királyi városok költségvetéséről és polgárainak számáról ugyancsak adatokat kellett gyűjtenie és szolgáltatnia.

A statisztikai-topográfiai leírást követte az úti jelentés, amelynek két részből kellett állnia. Az első részben a kerületi biztosnak 11 pontban

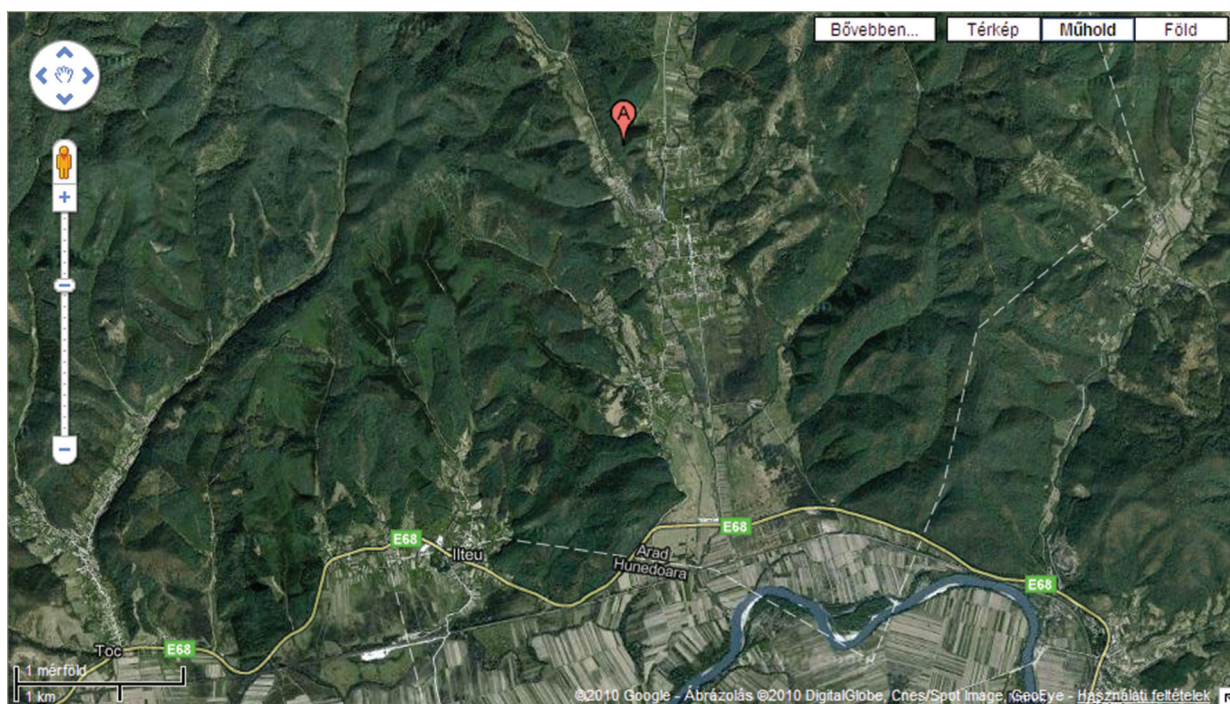
³⁰ MNL OL, A 39. 1787/2405.

³¹ MNL OL, A 39. 1787/15897; MNL OL, C 44. 1787/141 pos. 100–101.

³² MNL OL, C 44. 1787/141 pos. 103.

³³ Győri kerület, MNL OL, S 12. Div. XI. Nr. 33., Nr. 55/1., Nr. 55/2.; Kassai kerület, csak utak, Uo. Nr. 46.; Besztercebányai kerület, Uo. Nr. 110/a., Nr. 110/b.; Nagyváradi kerület, Uo. Nr. 123. és Div. XIII. Nr. 258.; Munkácsi kerület, Uo. Nr. 127.; digitális változatok DVD 2006b. Zágrábi kerület, MNL OL, S 70 Vegyes kéziratos térképek, Nr. 49.

³⁴ A Magyar–Erdélyi Udvari Kancellária (Wien, 28. Február 1788) és a Helytartótanács (Buda, 11. April 1788) levelei, MNL OL, C 44. 1787/141. pos. 131–132.

■ Petris (Arad, Románia) mai nézete a Google Maps szerint

a kerület ügyeit és problémáit kellett leírnia – a vallási kérdésektől kezdve a kereskedelmen és a közbiztonságon át az utak állapotáig. A második részben a közigazgatás menetéről, működéséről, a hivatalnokokról és a hivatalnokutánpótlásról kellett beszámolnia.³⁵ A jelentés célja volt, hogy a központi kormányzat pontosabb és alaposabb információkhoz jusson, hogy az egyes kerületek – régiók – helyzetének összevetésével érvényes reformintézkedéseket dolgozhasson ki. A jelentésekben tehát nem a kurrens igazgatási ügyeket kellett ismertetni, amelyekkel a dikasztériumok amúgy is szembesültek, hanem általánosabb kérdéseket és problémákat, amelyeket esetenként konkrét példákkal is lehetett illusztrálni. A jelentéseknek tehát évről évre pontos adatokat kellett

szolgáltatnia a helyi problémákról, a közügyek javulásának vagy éppen romlásának okairól, és ezáltal segíteniük a központi kormányzatot, hogy az élet minden területét célirányos intézkedésekkel irányíthassa és ellenőrizhesse.

A jelentésminta alapján 1788 végén csak négy kerületi biztos készített jelentést, Balassa a Zágrábi, Haller a Nagyvárad, Prónay a Besztercebányai és Rosenfeld a Munkácsi kerületről.³⁶ Ahogyan az ország közvéleményében, úgy a megyei hivatalnokok, de még a kerületi biztosok körében is növekedett az elégedetlenség II. József kormányzatával szemben. Kevesen maradtak 1788 végére, akik feltétlenül követték a császárt, akik a központi kormányzattól érkező egyre több feladatot valóban el akarták és tudták is végezni. Míg

³⁵ A jelentés beosztása: *I. Teil*: 1. Religion, a) Römisch-katholische, b) Tolleranz, c) Sittlichkeit; 2. Erziehungsanstalten; 3. Volksmenge; 4. Polizey; 5. Allgemeine Sicherheit; 6. Kontribution; 7. Urbarialgegenstände; 8. Nationalindustrie, a) Manufakturen, b) Viehzucht, c) Ackerbau; 9. Strassen- Wasserbau und öffentliche Gebäude; 10. Kommerz; 11. Städte. *II. Teil*: 1. Visitation; 2. Amtshandlung; 3. Vereinfachung der Geschäfte; 4. Gebrauch der deutschen Sprache in Geschäften; 5. Nachwuchs tüchtiger Comitatsbeamten; 6. Eigene Amtsverrichtung, MNL OL, C 44. 1787/141. pos. 100. Nr. 1.

³⁶ Rosenfeld is készített jelentést 1788-ról, és felterjesztette a Helytartótanácsnak, azonban visszakérte, amikor értesült a jelentési kötelezettség megszűnéséről, MNL OL, C 44. 1789/168.

például a Nagyváradi kerületben Beliczay József, Arad megye alispánja és Vay József, Szabolcs megye alispánja részletes jelentésekkel segítették a kerületi biztos munkáját,³⁷ számos magyarországi megye alispánja és szolgabírája a jelentési kötelezettség elhalasztását vagy éppen megszüntetését kérte a török háború miatt megnövekedett hivatali feladataira hivatkozva.³⁸ Szepes és Sáros megye alispánjai 1788 végén és 1789 elején Szent-Iványinak, a Kassai kerület biztosának részletesen ecsetelték a katonaság ellátása, a szállítás és újoncozás miatt megnövekedett feladataikat.³⁹ Ilyen körülmények között sem nekik, sem pedig szolgabíráiknak nincs arra idejük, hogy megfelelő gondossággal elkészítsék az esedékes jelentést – írták. Szent-Iványi támogatta alispánjai kérését.⁴⁰ Az Udvari Kancellária igyekezett mérlegelni az érveket, amikor az ügyet a császár elé vitte.⁴¹ Egyrésztől – vélte a Kancellária – a jelentéseknek csak az olyan ügyekről kell szólnia, amelyekről a központi kormányzatnak háborútól és békétől függetlenül feltétlenül tudomást kell szereznie, és már amúgy is könnyebbés, hogy csak évente kell a jelentést elkészíteni. A Zágrábi, Pécsi és Temesvári kerületek biztosainak több oka lenne ilyen kérést megfogalmazni a háború miatt megsokasodott feladatokra hivatkozva. Másrésztől azonban hamarosan más kerületek biztosai is előállhatnak ilyen halasztó kéréssel – állt a Kancellária a Helytartótanács véleménye mellé –, és mivel a háború valóban sok rendkívüli

feladatot ró a helyi igazgatásra, előfordulhat, hogy éppen ezek a fontos feladatok hátrányt szenvednek a jelentésírás miatt. II. József rezignáltan elfogadta a Kancellária javaslatát. Be kellett ezáltal vallani, hogy valóban választás elé került: a helyi igazgatás újonnan felállított rendszere az átfogó és radikális belső reformok eszköze vagy pedig a hadisíkerék és a külpolitikai célok szolgálója legyen-e. A jelentési kötelezettség megszüntetéséért azonban II. József már nem kapott köszönetet. Mikor erről a döntésről Győry Ferenc, a Győri kerület biztosa tudomást szerzett, szemrehányásokkal teli levelet írt a Helytartótanácsnak. A jelentési kötelezettséget már régen meg kellett volna szüntetni – írta –, úgy a körülményes irkálás miatt nem szenvedtek volna hátrányt a fontos igazgatási ügyek.⁴² Prónay, a Besztercebányai kerület biztosa pedig további könnyítésért folyamodott, kérve, hogy az alispánokat is mentesítsék a megye beutazásának kötelezettsége alól, mivel az ügyek az kívánják, hogy folytonosan székhelyükön tartózkodjanak.⁴³

Ezáltal véget ért a hatalmas munka, amely az ország állapotának és a közigazgatási ügyek felmérésére irányult. Nem készült kerületi biztosi jelentés 1789-ben, és a császár az 1788-ról szóló jelentéseket sem követelte már. De mégis hatalmas anyag gyűlt össze, amelyből az utódok válogathattak, mint például Schwartzner Márton, aki közismert statisztikai munkájához forrásként felhasználta a kerületi biztosok jelentéseit.⁴⁴

³⁷ Beliczay József jelentése, Arad, 14. Dezember 1788, MNL OL, C 44. 1789/108. fol. 137–169 és mellékletek; Vay József jelentése, Nagykálló, 8. Oktober 1788, MNL OL, C 44. 1789/108. fol. 117–132. és mellékletek.

³⁸ Már egy évvel korábban, pl. Nagy Sándor, Sopron megye alispánja, 28. Dezember 1787, MNL OL, C 44. 1787/141. pos. 93. fol. 420–421.

³⁹ Horváth-Stansith Imre, Szepes megye első alispánja és Almássy Lajos levele Szent-Iványi Ferencnek, Leutschau, 31. Dezember 1788, MNL OL, C 44. 1789/65. fol. 1; Manigay Pál Tádé, Sáros megye első alispánjának levele Szent-Iványi Ferencnek, Eperjes, 6. Januar 1789, MNL OL, C 44. 1789/65. fol. 3–4.

⁴⁰ Szent-Iványi Ferenc levele Gr. Zichy Károlynak, a Helytartótanács elnökének, Kaschau, 10. Januar 1789, MNL OL, C 44. 1789/65. fol. 5–6.

⁴¹ Magyar–Erdélyi Udvari Kancellária II. Józsefnek, Wien, 19. februar 1789, MNL OL, A 39. 1789/2968.

⁴² Győry Ferenc a Helytartótanácsnak, Raab, 27. März 1789, MNL OL, C 44. 1789/65. fol. 15–16.

⁴³ Prónay László a Helytartótanácsnak, Neusohl, 27. April 1789, MNL OL, C 44. 1789/65. fol. 17.

⁴⁴ MARTIN SCHWARTZNER: *Statistik des Königreichs Ungern. Ein Versuch.* Theil 1–2, 2. Aufl. Ofen, 1809–1812. Theil I, 14.

IV.

Magyarországon az első kataszteri felmérés II. József rendelkezései alapján 1786 és 1789 között zajlott.⁴⁵ A józsefi kataszter célja a fiziokrata elméleten alapuló, jelentős adóreform előkészítése volt. Az adóalap megállapítása miatt volt szükség minden földbirtokos termőterületének felmérésére és a hozamok megállapítására. Bonyolult ellenőrző rendszer biztosította, hogy a kataszteri felmérés pontos adatokat eredményezzen. A józsefi kataszter egyedülálló volt, mivel a kora újkorban ez volt az egyetlen olyan felmérés, amely az ország egész területére (ide értve Horvátországot és Erdélyt is) kiterjedt és pontos mérési adatokat eredményezett. Ugyancsak első ízben mérték föl a nemesség allodiális földjeit. Ez erősen motiválta az adómentességét és jövedelmeit féltő nemességet, hogy ellenezze a kataszteri felmérést. Bár 1790-ig sikerült végrehajtani a felmérést, az adóreformra már nem ke-

rült sor, és a felmérés dokumentumai II. József halála után nagyjából megsemmisültek.⁴⁶

Történészek hosszú ideig úgy tartották, hogy az egész anyag elveszett.⁴⁷ Azonban családi, városi és megyei, valamint egyházi levéltárakban jelentős mennyiségben maradtak fent ezzel kapcsolatos források. Dávid Zoltán, aki alapos kutatásokat végzett e téren, 259 településre vonatkozóan talált felmérési adatokat különböző levéltárakban.⁴⁸ Ezt a listát azóta még néhány településsel bővíteni lehetett, és szisztematikus levéltári kutatások további forrásokat tárhatnának föl, különösen a bécsi, horvátországi, romániai és szlovákiai levéltárakban. A teljesség azonban reménytelen, de a fennmaradt források Magyarország különböző régióiban fekvő települések részletes mikroelemzését lehetővé teszik.⁴⁹ A szórványos adatközlések és feldolgozások beépülhetnek a 18–19. századi gazdaságtörténeti elemzésbe, módosítva a kialakult felfogást.⁵⁰

⁴⁵ Alapos tanulmány angolul DICKSON, P. G. M.: Joseph II's Hungarian Land Survey. *English Historical Review*, 106. (1991) 611–634.; európai összehasonlításához l. *De l'estime au cadastre en Europe, L'époque moderne, Colloque des 4 et 5 décembre 2003*, Ed.: TOUZERY, MIREILLE. Paris, 2007.

⁴⁶ MITROFANOV 1910. 646–647.; szintén idézi ROZDOLSKI, ROMAN: *Die grosse Steuer- und Agrarreform Josefs II. Ein Kapitel zur österreichischen Wirtschaftsgeschichte*. Warszawa, 1961. 28–29. Korai ismeret az erdélyi felmérésről, F[RIEDENFELS], E[UGEN] VON: Uebersicht der Josephinischen Grundausmessung in Siebenbürgen in den Jahren 1786–1790. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 2. (1845) 139–144. A józsefi kataszter levéltári anyagait 1850-ben keresték, és részben meg is találták, FÖGLÉIN ANTAL: A Conscriptio Josephina sorsa. *Levéltári Közlemények*, 9. (1931) 112–126. A levéltári anyag nagy része a 19. század végén selejtezéssel tűnhetett el, mint pl. Kecskeméten, FÖRDÖS LÁSZLÓ: *Kecskemét települési és gazdaságföldrajzi képe a XVIII. század végén*. Kecskemét, 1934. 8–9. A Fördös által feldolgozott levéltári anyag elpusztult, amikor a II. világháborúban a kecskeméti levéltár teljesen megsemmisült. MORVAY PÉTER: Egy kiaknázatlan helytörténeti forrás: a II. József-féle országos kataszteri földmérés. *Hungarológiai napok*. Szerk.: SZALAY LÁSZLÓ. Szombathely, 1986. 171–186. [másodközlés *Honismeret*, 14. (1986) 4:16–21.], 172.

⁴⁷ Ezt a véleményt erősítették a legkülönbözőbb levéltárakból kapott negatív válaszok Fördös körkérdésére, FÖRDÖS LÁSZLÓ: *A II. József-féle kataszteri földmérés Magyarországon*. Szeged, 1931. 66.

⁴⁸ DÁVID ZOLTÁN: Magyarország első kataszteri felmérése (1786–1789). Forrástanulmány. *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1960. Bp., 1960. (Történeti Statisztikai Kötetek). 33–58.

⁴⁹ Kecskemét, Rezi, Pécs, Jászkisér és Csongrád anyagairól készültek tanulmányok, FÖRDÖS 1934; SÁNDOR PÁL: Rezi község földbirtokstatisztikája a kataszteri felvételek tükrében (1789–1853). *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1960. Bp., 1960. 59–85.; DÁVID ZOLTÁN: Pécs város népessége és mezőgazdasága II. József korában. *Baranyai Helytörténetírás*. Pécs, 1968. (A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve). 75–114.; DÁVID ZOLTÁN: Adatok Jászkisér mezőgazdasági viszonyairól az első kataszteri felmérés alapján. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv*, Szolnok, 1978. 19–72.; KRUSZLICZ ISTVÁN: Csongrád város mezőgazdasága és lakosainak helyzete II. József kataszteri földmérés tükrében. *Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből*, 13. köt., Szeged, 1988. 17–46.

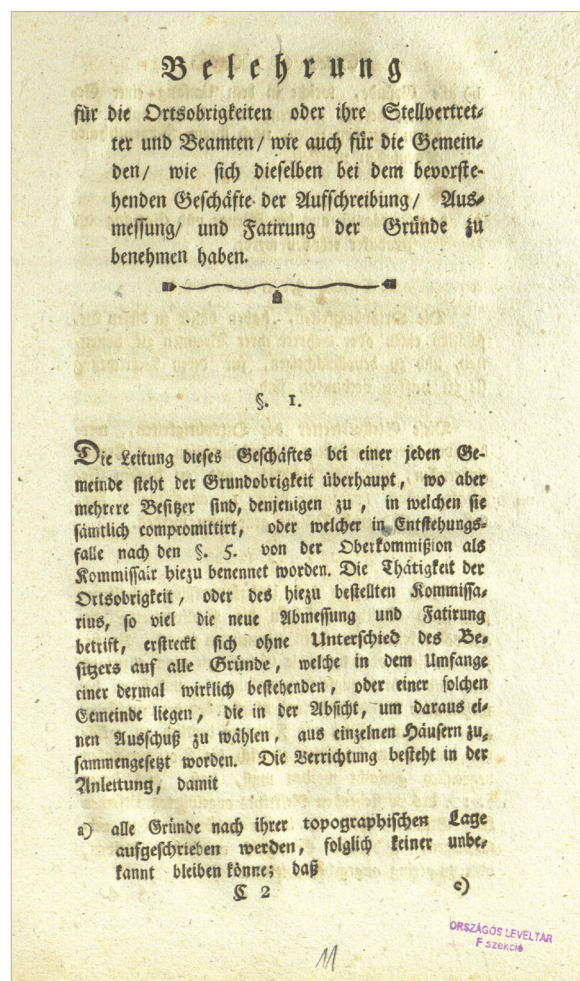
⁵⁰ HORVÁTH SÁNDOR: Pestvármegye 1789. évi kataszteri földmérése. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 8. (1901) 2:62–114., 3:166–177.; IRMÉDI-MOLNÁR LÁSZLÓ: Az 1786. évi kataszteri felmérés Zalavármegyében. *Földrajzi Közlemények*, 67. (1939) 4:330–342.; ECKHART FERENC: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815*. Bp., 1958; SÁNDOR PÁL: *A jobbágybirtok történeti-statisztikai vizsgálatához, 1786–1853*. Bp., 1961; JÁNOS VARGA: *Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn 1767–1849*. Bp., 1965; DÁVID ZOLTÁN: Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról 1786–1789. *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1965–66. Bp., 1968(a). (Történeti Statisztikai Kötetek). 99–141.; DÁVID ZOLTÁN: A paraszti gazdálkodás mérlege (Bihar megyei adatok 1789-ből). *Agrártörténeti Szemle*, 11. (1969) 128–159.; WELLMANN IMRE: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp., 1979; KRUSZLICZ ISTVÁN: *Algyő bevallási könyve és Makó egyéni birtoklapjai a II. József-kori kataszteri felmérésből. Levéltári Szemle*, 37. (1987) 4:44–50.; DÓKA KLÁRA: *Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században*. Bp., 1997.

„Hogy az Adózásnak igaz és egyenes módja, mely által a közönséges terhek egy igaz jó egyenlőség szerént elosztatnak, leg többet használ a közönséges boldogságnak előmozdítására; ellenben pedig az azon Adózásnak igazságtalan s törvénytelen fel osztása, a földművelését, s szorgalmatosságát el fojtya, és a Népnek szaporodását akadályoztatta, kétség kívül vagon.”

Így szól a kataszteri felmérésről szóló, 1786. február 10-én kelt, és több nyelven (németül, latinul, magyarul) kiadott rendelet első mondata.⁵¹ A rendelet 10 paragrafusból áll, azonban 42 paragrafust tartalmazó „*Instructio avagy Oktatás*” is tartozik hozzá, amely a végrehajtást részletesen szabályozta.

A felmérés célja az adóalap meghatározása volt. Ennek érdekében a rendelet büntetlenséget ígért azoknak, akiknél a felmérés során fény derült volna arra, hogy birtokát az adózás elől eltitkolta. Az azonban, aki a kataszteri felmérés során hamis adatokat közölt, kemény büntetésre számíthatott, miközben az őt feljelentőt jutalmazták volna. Az egyes települések területén a felmérés a földesúr vagy tisztviselei vezetésével zajlott a községi bíró, az esküdtek és a helyi viszonyokat jól ismerő, hat választott képviselő közreműködésével. A választott képviselők között a kisebb földesurak parasztjai is képviselést kaptak. Természetesen a tagoknak pártatlanul kellett eljárniuk. A községi bizottságokat a megyében létrehozott albizottság (*Al Commissio*) irányította és ellenőrizte. A megyei albizottságok pedig a kerületben létrehozott és a kerületi biztos elnöklete alatt működő főbizottságnak (*Fő Commissio*) voltak alárendelve. Ezzel az újonnan felállított helyi közigazgatási egység, a kerület olyan hatalmas feladatot kapott, amely fennállása végéig, II. József haláláig elfoglalta.

A felmérés két fontos részből állt, mégpedig egyrészt a terület felméréséből, másrészt a hozamok és jövedelmek meghatározásából.

■ A kataszteri felmérés végrehajtásához kiadott instrukció („Oktatás”) német nyelvű változata. Az instrukció német, magyar és latin nyelvű változata a www.catastrum.hu oldalon elérhető.

A terület felméréséhez a település területét szakaszokra (*szakasztás, Ried*) osztották, és azon belül a telkeket, illetve parcellákat topográfiai sorszámmal látták el. A település első szakasza mindig a település belterülete volt, ahol a házak és belső telkek helyezkedtek el. Mivel a házakat már a népszámlálás során megszámozták, ezeket a házszámokat ismét használhatták a birtokosok lakhelyének pontos azonosítására. A felméréskor a helyi mértékegységeket is használhatták, de az eredményeket át kellett számí-

⁵¹ A rendelet és a tanítás nyomtatott változata németül és latinul, MNL OL, C 88. 1786/1. pos. 2. Magyar nyelvű változatából részletek: „*Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés?*”, 17. és 18. századi magyar nyelvű gazdasági irodalom. Szerk.: BEKKER ZSUZSA. Bp., 2008. 220–224. Széchényi Ferenc példánya alapján, OSZK, 501. 644.

tani az egész Habsburg Monarchiában immár egységes területmértékre, az 1600 négyszögöl nagyságú osztrák vagy bécsi holdra. Így keletkezett a kataszteri hold mértékegysége, szemben az országban használatos, általában 1200 négyszögöl nagyságú magyar holddal szemben. A szabálytalan alakú parcellák felméréséhez az albizottság mérnököket biztosított, de az instrukció is elegendő példát és rajzot tartalmazott a bonyolultabb feladatok megoldására. A mezőgazdaságilag nem használható földterületeket (sziklák, utak, beépített területek) ugyan pontosan nem mérték föl, de megnevezték és nyilvántartásba vették.

A termés nagyságát a birtokosnak kellett bevallania. Az örökös bérletbe adott földeket a bérlő neve alatt írták össze. A táblázatokban külön oszlopot kaptak a szántóföldek, rétek, szőlők és erdők. A másképpen hasznosított területeket ezekhez számolták. Például a halastavak hozamát a szántóföldekhez, a kertek, a gyümölcsösök és a legelők hozamát a rétekhez írták. Ilyen esetekben a hozamokat a helyi árak alapján hasonlításal (*parificatio*) állapították meg. A szántóföldek esetében a búza, a rozs, az árpa és a zab termését kellett megadni az utolsó kilenc év termésátlaga alapján. Ha más növényt, például kukoricát termeltek, ismét hasonlításal számították a termést.

A parcellák felmérésének befejeztével a földesúr tisztjei készítették el a település összes parcellájának adatait tartalmazó bevallási könyvet (*Liber fassionalis, Fassions-Buch*).

A munka lezárása előtt ellenőrizték az adatokat (*controllaria*), és az elmúlt kilenc év árai alapján meghatározták a helyi és a piaci átlagárakat. A bevallási könyvet a földesúr tisztje, a község bírása és esküdtjei aláírták, majd a bíró őrizetére bízta, ahol bárki beletekinthetett.

A kataszteri felmérés végrehajtásáról, az adminisztratív vonatkozásokról bőven maradtak fenn levéltári források: a megyei albizottságok, a kerületi főbizottságok anyagai legtöbb esetben megőrződtek, és az országos, illetve központi kormányzatszervek levéltárai, mindenekelőtt a bécsi Udvari Kamara Levéltára (*Hofkammerarchiv*) bőséggel tartalmaznak vonatkozó forrásokat.⁵²

Fontos kiemelni, hogy a kataszteri felmérés, ahogyan a népszámlálás sem valósulhatott volna meg az új kerületi igazgatás, illetve annak vezetői, a kerületi biztosok nélkül. Ugyanakkor a bécsi központi igazgatás a cseh–osztrák örökös tartományokban folyó kataszteri felmérés során bőséggel szerezhette tapasztalatokat, amelyek megkönnyítették ugyanezen feladat magyarországi végrehajtását. Az egységes és szabályszerű eljárás érdekében a fő- és albizottságok tagjait 1786 tavaszán Budára rendelték, és többnapos oktatásban részesítették.

A magyarországi munkálatok megkezdésére a cseh- és morvaországi felméréseket elvégző civil, majd katonai mérnökök is érkeztek. A nagyszámú külföldi mérnök magyarországi jelenlétét különösen érdekes lenne a társadalom- és mentalitástörténet, valamint a tech-

⁵² ÖStA, Finanz- und Hofkammerarchiv, Wien (FHKA), Österreichisches Kamerale, Steuerregulierungs-Hofkommission (<http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2063>) négy nagy állag: 1. „Geschäftsbücher” 12 kötet, 2. „Akten” 121 csomó, 3. „Summarien” 85 kötet, 4. „Ungarische, siebenbürgische, banatische und kroatische Grundsteuer-Regulierungs- und Landesvermessungsakten” 93 csomó, valamint FHKA, Ungarisches Kamerale, „Ungarische, siebenbürgische, banatische und kroatische Grundsteuerregulierungs- und Landesvermessungsakten” (<http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2089>) egy sorozat. L. még LEBEAU, CHRISTINE: Les cadastres des Habsbourg d’Autriche, État de conservation dans les fonds d’archives de l’administration centrale à Vienne. TOUZERY 2007. 491–492. Régi, kéziratos mutató a Magyarországot érintő dokumentumokról a bécsi Udvari Kamara Levéltárából: Hofkammerarchiv (HKA), 42, „Josephinische Steuerregulierung” (azonos ezzel a Steuerregulierungs-Hofkommission, Akten), MNL OL, E 239 Magyar Kamara Archivuma, A bécsi Udvari Kamara levéltárában őrzött segédkönyvek és iratok másolatai, 26. köt. pag. 5–47. Számos dokumentum a Magyar–Erdélyi Udvari Kancellária aktái között (MNL OL, A 39). Speciális állagok is fennmaradtak, így „Dimensionale” címen a Helytartótanács (MNL OL, C 88) és a Magyar Kamara (MNL OL, E 123) Levéltárában, valamint több kerületi főbizottság (Steuerregulierungs Ober Commission) iratai, Pécs (MNL OL, E 318), Nagyvárad (MNL OL, E 319), Kassa (MNL OL, E 320), Nyitra (MNL OL, E 321), és a Győri kerület biztosának „leveleskönyve” (MNL OL, C 147). DÁVID ZOLTÁN: Az első kataszteri felmérés végrehajtása Veszprém megyében. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 9. (1970) 71–83.

nikatörténet (például a *technology transfer*) szempontjából is vizsgálni.⁵³

Fontos azt is kiemelni, hogy a kataszteri felmérés során a földeken éppúgy, mint az íróasztalok mellett a helyi hivatalnokok, mérnökök és urasági tisztek nap mint nap együtt dolgoztak a falusi képviselőkkel, és a hatalmas feladatot együtt oldották meg. Eközben – szintén fontos

mozzanat! – a falusiak új szerepeket is gyakorolhattak, amennyiben sok esetben talán első ízben volt arra alkalmuk, hogy az adatok ellenőrzése során öntudattal lépjenek föl és érvényesíthessék érdekeiket.

A kataszteri felmérés során minden településről az alábbi 11-féle dokumentumot állították össze.⁵⁴

1. Községi bevallási könyv (*Fassions-Buch, Liber fassionalis*)
2. Bevallási könyv összefoglalója (*Fassions-Summarium, Communitatis summarium*)
3. Individuális árkusok, azaz egy-egy birtokos földterületeinek kimutatása (*Individual-Bögen, Tabella individualis*)
4. Individuális árkusok összefoglalója (*Individual-Bögen Extract, Summarium individuale*)
5. Terméseredmény bevallását ellenőrző könyv (*Kontroll-Buch, Controlleria Protocollum*)
6. Vetéstabella (*Extract der Aussaat, Extractus seminaturae*)
7. Átszámított (hasonlított) vetések tabellája (*Extract der in die vier Fassionsgattungen, durch die Parifizierung nach dem Geldwerte verwandelten Nebenfrüchte, Tabella inseminaturae parificatae*)
8. Erdők bevallási táblája (*Waldtragniß-Fassion, Tabella silvarum*)
9. Dohánybevallási tábla (*Ausweis der gewöhnlich mit Taback angebauten Gründe und ihres Ertrags an Tabackblättern, Tabella tabacae*)
10. A halászat haszonvételének táblája (*Ausweis über den Ertrag der Fischerei, Tabella piscationis*)
11. Községi felmérési bizottság jegyzőkönyve (*Ausmessungs-Prothocoll, Protocollum dimensionis*)

A fenti dokumentumok közül természetesen legfontosabb 1. a községi bevallási könyv, és 2. ennek összefoglalója. Elméletileg a 3. individuális árkusok helyettesíthetnék a bevallási könyvet, mivel azonban ezeket nem kötötték könyvbe, bizonytalan, hogy minden birtokos lapja hiánytalanul fennmaradt-e. A többi dokumentum lényegében a felmérés és a községi bevallási könyv elkészítését segítő, részletező dokumentum.

Az igen terjedelmes községi bevallási könyv az ország különböző részén fekvő településekről maradt fenn, elsősorban családi levéltárakban (Zichy, Orczy, Festetics, Károlyi, Csáky, Esterházy családok), valamint néhány megyei

és egyházi levéltárban (Győr, Sopron, Veszprém). Ez a dokumentum a parcellák sorszámanak rendjében tartalmazza a birtokos nevét, a parcella rövid leírását, a terület nagyságára és a termésre vonatkozó adatokat.

A legtöbb településről csupán a községi bevallási könyv összefoglalója maradt fenn. Ez a település egészére vonatkozó terület- és termésadatok, valamint a település egy évre számított tiszta termését (a termésből levonva a vetőmag mennyisége) és annak piaci értékét tartalmazza. Külön jelentősége, hogy megnevezi a településhez legközelebb eső piachelyet és adatokat tartalmaz a különféle termények áráról.

⁵³ Lásd például Obrist von Neu által összeállított lista a Csehországból érkezett és különböző magyarországi kerületekbe vezényelt mérnökök neveivel 1786 májusából; Neunak 1786. március 12-én 9000 forintot biztosítottak mérnökök fizetésére; eszközöket is hoztak az örökös tartományokból, például Morvaországban használt 3500 mérőláncot terveztek vásárolni 10 000 forintért, 1786. március 13-án, MNL OL, E 123, 1. cs., fol. 2., 5., 34–35. A térképeket rajzoló mérnökökről külön névmutató található az MNL OL külön állagként őrzött II. József-kori kataszteri térképek gépírással készült kutatótermi jegyzékében (S 77, II. József-féle kataszteri felmérés, 1786–1789. [Budapest], 1982. 60–64.).

⁵⁴ DÁVID 1960 számozása szerint.

Külön meg kell említeni a kataszteri felmérés során készült térképeket. Ezek nagyobb számban fennmaradtak, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában külön állagot alkotnak,⁵⁵ de a családi levéltárak térképei között is számos ilyen térkép lappang. A térképgyűjtemények digitális hozzáférhetőségével lehetővé válik ezek kiválogatása.⁵⁶ Az igen pontos és mérnök által ellenőrzött térképek általában egy-egy területrészt ábrázolnak, így ritka, hogy egy település teljes területének térképei fennmaradtak volna. Ugyanakkor jó néhány térkép az ábrázolt parcellák adatait (birtokos neve, terület nagysága) is feltünteti táblázatban. Az ilyen térképek, különösen a több tájékozási pontot is feltüntető, részletesebben kidolgozottak valójában a II. József-kori Magyarország egy-egy mikrovilágának statisztikai-topográfiai ábrázolásai.

A központi akarat végrehajtói, a katonaság és a kerületi igazgatás hatalmas munkát végzett. Az ország teljes feltérképezése, a népszámlálás és házszámozás, a kerületek igazgatási ügyeinek részletes leírása, valamint a termőparcellák felmérése és hozamának meghatározása néhány éven belül hozzáértő módon végrehajtott és dokumentáltatott. Ezzel az ország birtokbavétele is megtörtént, a legszegényebb házikóig és a legkisebb birkalegelőig vagy halastavacskáig bezárólag. Magyarország betagoltatott a Habsburg Monarchiába, amennyiben ezek a munkálatok a monarchia minden országában és tartományában egy-

ségesen és egyformán valósultak meg. Az eredményeket azonban abban a korban alig hasznosították. Maga II. József, aki egyébként képes volt aprólékosan elmerülni a legjelentéktelenebb ügyekben is, ezekből az eredményekből csak összefoglalókat és kivonatokat láthatott. A kerületi biztosok néhány úti jelentését olvasta és tömör megjegyzéseket, rezolúciókat fűzött hozzájuk. A népszámlálás eredményeit részben használhatták hadkiegészítésre a török háború idején, de a kataszteri felmérés hatalmas munkája II. József halálával véget ért. Ha nem pusztították el azonnal, a részletgazdag dokumentumok a hivatalok levéltáraiban porosodtak, csak kevesen fértek hozzájuk, vagy éppen titkosak is voltak, mint az első katonai felmérés térképei. Használták-e vajon ezeket a csodálatos térképlapokat a török háború idején vagy a napóleoni háborúkban, például 1809-ben a győri csata előtt? Bizonyos gyakorlati hasznuk volt ezeknek a dokumentumoknak később, a 19. század során. Statisztikusok merítették belőlük, és segítségül szolgálhattak, amikor ismét hasonló felmérésekre került sor, a második katonai felmérés vagy az 1850-es években megkezdett kataszteri felmérések során. Idővel azonban ezek a dokumentumok a múlt homályába veszttek, részben elfelejtődtek, részben haszontalan papírosként megsemmisítették őket. Ami fennmaradt belőlük, az különösen a korszerű informatikai technológiák segítségével hozzáférhetővé téve még inkább hozzájárulhat a kor viszonyainak megismeréséhez.

⁵⁵ MNL OL, S 77; BENDEFY LÁSZLÓ: A kataszteri térképek forrásértéke. *Magyar Könyvszemle*, 82. (1966) 178–182.

⁵⁶ A Magyar Országos Levéltár térképtára. I. Kamarai térképek (1747–1882). Budapest, 2006(a) (DVD); *Kézírtas térképek az Országos Széchényi Könyvtár térképtárában*. Bp., 2007 (DVD); A Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár térképtára 1749–1945. Bp., 2009 (DVD).